

Tanulmány

Hajdu Péter

BÜNTETÉS ÉS DICSÉRET AZ IRODALOMELMÉLETBEN

Az irodalomelmélet, már amikor 20. század első felében mint diszciplína kialakult, akkor sem volt tisztán elmélet, vagyis merő kontempláció, hanem praktikus instrukciók kidolgozása is egyben. Az elméletírók nemcsak leírják például azt, hogy hogyan működik az olvasás, hanem egyben megmondják, hogyan kell, és hogyan nem szabad olvasni. Nemcsak definiálják az irodalmat és az irodalmiságot, hanem elő is írják, mit tárgyalhat az irodalmi elemzés, és mit nem.

Az irodalomelmélet mint az irodalomtudomány metatudománya feladatának tekinti, hogy meghatározza a játékszabályokat. Jakobson nevezetes hasonlatában az irodalomtudomány olyan, mint a rendőri munka, és az irodalomelmélet feladata mintha az lenne, hogy megmondja a rendőröknek, hogyan kell eljárni:

„Az irodalomtudomány tárgya nem az irodalom, hanem az irodalmiasság, vagyis az, ami az adott műalkotást irodalmivá teszi. Az irodalomtörténészek eddig leginkább a rendőrségre hasonlítottak, amelynek az a célja, hogy egy bizonyos személyt letartóztasson[,] s ezért mindenesetre elfog mindenkit és lefoglal mindent, aki és ami csak a lakásban volt, sőt az utcán véletlenül arra járókat is. Így az irodalomtörténészeknek is minden kapóra jött; a lét, a pszichológia, a filozófia. Irodalomtudomány helyett a maguk gyártotta diszciplínák konglomerátuma jött létre.”¹

Ha az elmélet feladata, hogy ellenőrizze és felügyelje a terepmunkát, akkor ezzel valamiféle hatalmi pozíciónak kell járnia: az elmélet vagy előfeltételezi ezt a hatalmat, vagy bejelenti rá az igényét. Jakobson az, aki megmondja, miért hibás az irodalomtörténészek gyakorlata, mi „helyett” csinálták, amit csináltak „eddig”, és hogyan kell eljárniuk ezentúl, merthogy most már van felettesük, akinek követhetik az utasításait. A bíró, a tanító, a törvényalkotó – bármelyik metaforát válasszuk

A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

¹ Idézi Borisz EICHENBAUM, A „formális módszer” elmélete, fordította FOLLINUS Gábor, in uő, *Az irodalmi elemzés*, Gondolat, Bp., 1974, 11; mégpedig innen: Roman JAKOBSON, *A legújabb orosz költészet*, Prága, 1921, 11.

is – nagyobb hatalommal rendelkezik, mint a játékosok, a diákok vagy az alattvalók. Az irodalomelmélet hatalmi implikációi vagy aspirációi azonban hatástalannak maradnak, ha az „alattvalók” nem vesznek tudomást a helyzetéről. Az elmélet uralma ellen lázadó irodalomtörténészek pontosan ezt tették: úgy viselkedtek, mintha meglelnének elmélet nélkül is. Az elméletírók viszont elmagyarázták, hogy mindenki alkalmaz elméletet, nincs ártatlan, elmélet nélküli irodalomtudomány, legfeljebb olyan, amelyik reflektálatlan elméleti előfeltevéseket használ, csak hogy azok meg veszélyesek, mert ha nem gondoljuk át, mit miért teszünk, akkor nem is tudjuk, mit csinálunk, és akkor állításainknak olyan implikációi lehetnek, amelyekkel mi magunk sem értenénk egyet, vagy amelyek általában elfogadhatatlanok. Ezért jobb, ha mindenki feltárja elméleti előfeltevéseit – és ezzel belép az elmélet által uralt területre, elfogadja, hogy az elmélet szabályai szerint kell játszania.

A hatalom, amelyről beszélek, diszkurzív hatalom, nem politikai vagy szervezeti, de könnyen belátható, hogy ha egyszer sikerült a diszkurzív terepen hatalmi pozíciót kivívni, azt esetleg sikerülhet intézményes hatalommá konvertálni, és akkor már hamar lesznek politikai tétjei is a folyamatoknak. Ha van valaki, aki tudja és megmondja, mit hogyan kell csinálni az adott tudományterületen, logikus hogy ő döntsön például a személyi kérdésekről és a források elosztásáról. Maradjunk azonban a diszkurzív hatalomnál, amely békésebb és veszélytelenebb terep.

Amikor az új kritika az irodalomtörténet több elméleti előfeltevését és munkamódszerét diszkreditálta, úgy tűnik, a vita stílusa eleinte bizonytalan volt. Végül a kevésbé agresszív nyelvhasználat uralkodott el. Korlátozásaikra manapság a *fallacy* szót használják, amelyet Szili József a 'fallácia' szóval fordított és így definiált: „formailag hibás következtetés”,² de én a stilisztikai színesítés kedvéért váltogatni fogom a téveszme szóval. Van a szerzői szándék téveszméje, az életrajzi téveszme, a keletkezés téveszméje³ (valamint az eredet falláciája, amely hol az előző hármat összefoglaló kategória, hol a harmadik szinonimája⁴), továbbá az érzelmi hatás téveszméje: mindezek a téveszmék azt vétik el, hogy mi magyarázza az irodalmi mű jelentését. Mintha egy törvényhozót vagy egy iskolamestert hallanánk, aki elmagyarázza, milyen a jó viselkedés, és milyen a rossz, amikor az irodalmár téved a feladatát illetően. Ne gyűjtsd a szerző életrajzi adatait a műértelmezéshez, mert az helytelen. Ne kutasd a szöveg mintáit a műértelmezéshez, mert az helytelen. Ne próbáld a műértelmezéshez a szerzői szándékot kitalálni, mert az helytelen. Ne magyarázz a szöveg kiváltotta érzelmeidről, mert kategóriatévesztés arról beszélni, hogy egy dolog mit csinál ahelyett, hogy mi az.

² René WELLEK–Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, fordította SZILI József, 2. kiadás, Gondolat, Bp., 2002, 73.

³ Genetic fallacy, Szilinél „genetikai fallácia” (i. m., 81).

⁴ WELLEK–WARREN, i. m., 73, 81.

Mindazonáltal az új kritikusok néha egy másik szóval írták le a rosszfiúk tevékenységét: az eretnekséggel. Mielőtt Wimsatt és Beardsley publikálta volna tanulmányát a szerzői szándék falláciájáról,⁵ C. S. Lewis nagyjából ugyanezt a jelenséget írta le a személyesség eretnekségeként (*personal heresy*) a Tillyarddal folytatott vitájában,⁶ Cleanth Brooks alapvető könyvének (*The Well Wrought Urn*) utolsó fejezete pedig a parafrázis eretnekségéről szól.⁷ Az eretnekek viszont nem egyszerűen tévednek, nem pusztán logikátlan következtetést vonnak le: ők egy komplett alternatív rendszert dolgoznak ki hamis hitekből, hogy szétrombolják az ortodox gondolatrendszer harmonikus egységét. Minden igaz hívő kötelessége, hogy le-sújtson rájuk.

A vita, a különböző iskolák intellektuális összecsapása integráns része a modern tudományosság normál működésének. A vitapartnerrel a szókinccs kreatív használatával diszkreditálni talán nem látszik teljesen sportszerű eljárásnak az akadémiai diskurzus általános, de íratlan szabályai szerint, viszont szükséges lehetett, amikor az új diszciplína megalapítása, valamint a tudományos intézményrendszeren belüli pozíciója volt a tét. Valószínűleg elfogadhatóbb, ha a szegény, tévedésekben leledző kollégák tanítóiként lépünk fel, hogy rámutassunk hibáikra és kijavítsuk őket, mint ha az egyetlen igaz vallás papjaiként mutatunk rá a kiátkozandó eretnekekre. Az egyház történetében az eretnekség vádja és bizonyítása gyakran járt együtt erőszakkal, vagy még inkább többnyire erőszakkal járt. Az eretnekség metaforája véres vallásháborúkat, népirtásokat és boszorkányüldözéseket idézhet fel, de nyilván nem igazságos ezeket az asszociációkat az új kritika különben békés intellektuális mozgalmára rávetíteni (még ha voltak is – úgy tudni – halálos áldozatok: öngyilkosságba menekülő, állásukat veszített irodalmárok). A kommunista országok történetében azonban az ilyen metaforahasználatnak néha szörnyű következményei is lehettek. Az eretnekség metaforáját azonban errefelé nem használták, ami nem jelenti a vallástörténeti szóképek kerülését: az ortodoxia, a szekta, a renegát mind ilyen metafora, és vádként az utóbbiak bármelyike járhatott akár végzetes következményekkel (ahogyan az elhajlás is, ami valószínűleg nem vallásos tartalmú metafora). Viszont az erőszakmentes kontextusban is sokatmondó az, ahogyan valaki magának követeli a jogot, hogy az igaz tanítást meghatározza és elkülönítse az eretnekségtől, hogy ő ítélje meg, melyek a helyes gondolatok és eljárások.

René Wellek és Austin Warren elfogadóbbnak tűnik, hiszen ők az életrajzi, történeti és kultúrtörténeti vizsgálódásokat is az irodalomtudomány részének tekintették azzal a fenntartással, hogy ezek „előzetes vizsgálódások”, illetve „az irodalom tanulmányozásának külsőlegesen megközelítései”, amelyek szembeállíthatók

⁵ W. K. WIMSATT–M. C. BEARDSLEY, The Intentional Fallacy, *The Sewanee Review*, 54, 1946, 468–488. Három évvel később tulajdonképpen a folytatását tették közzé: W. K. WIMSATT–M. C. BEARDSLEY, The Affective Fallacy, *The Sewanee Review*, 57, 1949, 31–55.

⁶ C. S. LEWIS–E. M. W. TILLYARD, *The personal heresy*, Oxford UP, Oxford, 1939.

⁷ Cleanth BROOKS, *Well Wrought Urn*, Harcourt Brace, New York, 1947, 157–175.

a „belsőleges megközelítéssel”, sőt a „szorosan vett” irodalomtudománnyal (81). Mindazonáltal gyakran beszélnek a falláciákról, amelyek megpróbálják a külsőleges megközelítést belsőlegesnek beállítani, és ilyenkor előfordul, hogy látszólag objektív stílusuk átcsúszik valamiféle törvényhozói nyelvhasználatba.

„[A]z író – úgy is, mint típus, és úgy is mint egyén – pszichológiai vizsgálat[a], azután az alkotó folyamat tanulmányozás[a ...] a művészetpszichológia egy-egy alosztályát képezi. Bár olykor hatásos pedagógiai bevezetőül szolgálhatnak az irodalom tanulmányozáshoz, mégis *el kell utasítanunk* minden olyan kísérletet, amely az irodalmi műveket eredetükre vonatkoztatva próbálja értékelni (ez az ún. genetikai fallácia).”⁸

Az a „mi”, akitől ez a kinyilatkoztatás származik, nem a könyv két szerzője, hanem egy olyan közösség, amely a szerzőket és az olvasókat is magában foglalja. Nem a kinyilatkoztató isten beszél itt természetesen, aki megmondja, mit kell tenned, hanem inkább egy Mózes, aki a kőtáblákat hozza a többi embernek, és azt mondja, hogy engedelmességednek kell a parancsolatnak, és el kell utasítanunk a kísértést. És amikor az irodalom társadalmi funkciójáról van szó, akkor használják Edgar Allan Poe kifejezését, a „didaktikus eretnekséget”, sőt kiegészítik a művészet mint tiszta élvezet ezzel pont ellentétes eretnekségével, hogy a kettő mint a két „szélsőséges eretnekség” fogja közre az összes lehetséges többi.⁹ (Zárójelben szeretném megjegyezni, hogy a magyar kiadásban egy sajnálatos sajtóhiba következtében ez a megfogalmazás nem Poe-tól az amerikai romantikustól, hanem Pope-tól, a brit klasszicistától származik, és ezt a sajtóhibát a második kiadás is megörökölte.)

Az eretnekség kategóriájának használata inkább a törvényhozóhoz, mint az iskolamesterhez illik – de mindkettő polemikus szituációt látszik színre vinni. Szabályok és tiltások megfogalmazása azonban nem az egyetlen stratégia, amellyel egy „iskolamester” megteremtheti hatalmi pozícióját. Mihail Bahtyin például egy szóval sem mondta, hogy Dosztojevszkijt polifonikusan kell, és nem szabad monologikusan értelmezni. Egyszerűen kijelentette, hogy a polifón tudatregény Dosztojevszkijt nagy poétikai teljesítménye, majd áttekintette a korábbi szakirodalmat, és megdicsérte azokat, akik részlegesen felismerték Dosztojevszkij poétikájának polifonikus természetét, és kicsit megdorgálta őket, amiért nem sikerült teljes egészében megérteniük. Az ő iskolamesteri szerepe nem azé a tanítóé, aki elmagyarázza, hogyan kell valamit csinálni, hanem azé, aki ellenőrzi, kinek mennyire jól sikerült megoldani a feladatot. Ennek megfelelően osztályoz, osztja ki a piros- és a fekete pontokat. Ő persze tudja, mi a jó (Mit jó? Tökéletes!) megoldás, ezért osztályozhatja le ő a tanítványok dolgozatait. Ez persze nem teljesen sportszerű, hiszen ezek a gyerekek nem tudták sem azt, hogy tesztet írnak, sem azt,

⁸ WELLES–WARREN, i. m., 81. (kiemelés tőlem)

⁹ WELLES–WARREN, i. m., 29–30.

hogyan van egy megoldás, amit meg kéne találniuk, illetve hogy csak egy jó megoldás van. Nem is beszélve arról, hogy az iskolamester nem tanította meg nekik az anyagot.

Az elméleti diskurzus azonban nemcsak a korábban tevékenykedett kollégát tudja megjutalmazni, hanem az olvasót is – cserébe az egyetértésért. Nem minden szöveg jár el így. Ha egy szöveg egyszerűen előad egy véleményt, mérlegelve a mellette és ellene szóló érveket, egy javaslatot fogalmazva meg egy már zajló és feltehetően folytatódó vitában, akkor az egyetértés és az elutasítás, az érvek elfogadása és cáfolása ugyanakkora intellektuális örömet okoz az olvasónak, aki a narrátor egyenlő jogú vitapartnere. Amikor azonban egy szöveg megkérdőjelezhetően igazságokat nyilatkoztat ki, vagy az elméleti belátást morális kötelességgé állítja be, akkor egyben megjutalmazza az olvasót az „igazság” elfogadásáért, vagy amiért követi az útmutatásokat. Egy tényleges olvasó persze nem feltétlenül ért egyet (és ilyen esetben érezheti magát bátor lázadónak vagy megalázott kis hülyének), de ezek a szövegek maguk nem számolnak ilyen reakcióval. Ezt a típusú diskurzust is nevezhetnénk prófétainak. Csak ez nem a tiltó-büntető, hanem egy buzdító-vezető típusa a prófétainak: mintha az elmélet istene küldte volna a beszélőt, hogy a tévelygőknek feltárják az igazságot.

Bahtyinon kívül kiváló példák találhatók erre Roland Barthes-nál is. Az *S/Z* elméleti részei tele vannak parancsokkal, utasításokkal; a „kell”, a „cselekedjünk úgy”, a „nem tehetjük meg” a szokásos állítmányok.¹⁰ Van ilyenkor az olvasónak más választása, mint követni a pusztában a prófétát? Megtagadhatja azt, amit meg kell tenni? Mondhatja, hogy ő igenis meg tudja tenni, amit nem lehet? „A szerző halálában” Barthes éles határvonalat húz az olvasás régebbi és újabb feltételrendszere között, amikor a szerző többé már nem létezik. Noha részletesen leírja, hogy működik a szerzős olvasás, világossá teszi, hogy az többé már nem lehetséges, vagy legalábbis morálisan elfogadhatatlan, hiszen mi, mai olvasók „tudjuk most már”, „a Szerző eltávolítása után tökéletesen hiábavalóvá válik az az igyekezet, hogy »megfejtjük« a szöveget”, és „ma már nem dőlünk be az ilyen szófacsarásnak”. Ha az esszé olvasója mégis úgy dönt, ő olyan olvasó (akar lenni), akinek a számára van szerző, nemcsak egy ásatag anakronizmus szerepében találja magát (aki nem tudja, amit „mi tudunk”), hanem az ostoba reakcióséban is, aki egy „mítoszhoz” ragaszkodik, és nem akarja, hogy „az írásnak jövője legyen”.¹¹ De ezeket „szankciókat” csak a diszkurzív stratégiák meta-olvasása mutatja meg. A szöveg nem bünteti a szófogadatlan olvasót, hiszen eleve nem is számol az engedetlenséggel: ilyen olvasók *ma már* nem létezhetnek. Inkább mindenkit jutalmaz, hiszen mindenkit egyesít a kinyilatkoztatásban, amely minden további olvasásnak megadja a célját és feladatát, hogy tudniillik biztosítanunk *kell* az írás jövőjét.

*

¹⁰ Z. VARGA Zoltán, Bizonyos értelemben irodalom, Roland Barthes kései írásairól, *Jelenkor* (41), 1998, 210.

¹¹ Roland BARTHES, A szerző halála, fordította BABARCY Eszter, in uő, *A szöveg öröme*, Osiris, Bp., 1996, 50–55. (az idézetek az 53–55. oldalról valók)

Van azonban egy az eddig elmondottakkal ellentétes primer tapasztalatunk, hogy tudniillik az irodalomelmélet szubverzív is tud lenni – de talán éppen azért, hogy a diszkurzív hatalmi pozíciók támadása révén provokálja az intézményes vagy politikai hatalmat. Az új kritika intellektuális forradalom volt, a strukturalizmust és a posztstrukturalizmust nehéz nem felforgató irányzatnak látni; az irodalomelmélet mintha a szabadság levegőjét hozta volna rendszerváltás utáni pilanatokban egész Kelet-Európában.

Az elméletnek ezt a szubverzív tapasztalatát tökéletesen példázza az Irodalomtudományi Intézet Elméleti Osztályának korai története, amelyet viszont eredetileg éppen azért akartak megalapítani, hogy az elnyomás, az ellenőrzés eszköze vagy legalábbis háttérintézménye legyen. Az MTA 1954-ben megalapított egy irodalomelméleti albizottságot, amely működni soha nem működött ugyan, de volt egy alakuló ülése, amelyen az egybegyűltek meghatározták a célokat. Azok a megfogalmazások szó szerint kerültek be 1956-ban a frissen alapított Irodalomtudományi Intézet első öt éves tervébe: a marxista–leninista módszerek fejlesztése, a polgári módszerek kritikája. Csakhogy amikor az Intézet 1959-ben ténylegesen nekilátott az osztály megszervezésének, akkor a leendő munkatársak (elsősorban Nyíró Lajos), akiknek semmi kedvük nem volt ezt az ideológiai zsandárszerepet eljátszani, már az első tervezetekben átfirták a célokat olyan apró változtatásokkal, amelyeknek az adott társadalmi kontextusban óriási jelentőségük volt. Azzal kezdték ugyan, hogy „[a] csoport munkájának centrumában kell állniok a szocialista realizmus kérdéseinek”, de rögvest határozottan leszögezték: „Nem szabad azonban azt hinni, hogy ez a csoport fog eldönteni minden elméleti kérdést. Feladata, hogy állandóan felszínen tartsa őket.” A kérdések hatalmi szóval történő lezárása helyett a kérdések nyitva tartására vállalkoztak tehát. És mi lesz a polgári módszerek kritizálásával? Ehelyett azt vállalták, hogy dokumentálják a kurrens irányzatokat és tájékoztatják eredményeikről a hazai tudományos közösséget.

Ezzel létrejöttek egy az eredeti hatalmi szándékkal egyáltalán nem egyező, potenciálisan szubverzív irodalomelméleti munka keretfeltételei. A szituáció azonban láthatólag paradox: a párt létrehoz egy intézményt a tudományterület ideológiai ellenőrzésére, az egységes, hatalmi szóval garantált igazság képviselőjére, és az a szervezet azonnal kinyilatkoztatja, hogy célja a végső válaszok folyamatos megkérdőjelezése, valamit a tájékoztatás egymással versengő elméletek eredményeiről. Hogyan volt ez lehetséges? Az egyik ok nyilván maga Nyíró kíváncsisága és intellektuális nyitottsága lehetett, a másik magának az alakuló intézetnek viszonylag nyitott szellemi légköre, hiszen ott „állást kaphattak [...] megbízhatatlannak tekintett tudósok is, akiket az egyetemek – éppen a kétséges megbízhatóságuk miatt – oktatóként akkor még nem alkalmazhattak”.¹²

¹² BEZECZKY Gábor, Befejezetlen történet: a magyar strukturalizmus rövid tündöklése, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András (szerk.), *A magyar irodalom története*, 3. kötet, Gondolat, Bp., 2007, 586.

Kérdés lehet azonban, hogy valóban elméletírást művelnek-e azok, akik csak kérdeznak, de nem válaszolnak, akik csak tájékoztatnak, de nem kritizálnak. Olcsó trükk lenne ezen a ponton a görög *theória* szó eredeti jelentésére utalni, hogy tudniillik a *theórosz* szemtanú, aki elmegy máshova megnézni, mi történik ott, és aztán beszámol róla az otthoniaknak. Egyrészt a dekonstrukció tapasztalata alapján igazán hajlamosak lehetünk a folyamatos rákérdézés, a válaszok nem végleges jellegének megmutatását szintiszta elméletnek elfogadni. És be kell látni, hogy a diktatúra körülményei között, amikor van egy és csak egy hivatalosan helyes elmélet, annak az elméletnek mintegy normál tudományként való aprólékos kidolgozgatása kevésbé látszik tiszta elméletnek, mint az arra való rákérdézés. Másrészt a dokumentáláshoz az intézet kutatói részletekbe menő, heti rendszerességű vitákban akarták megérteni, hogyan működnek az egyes rivális elméletek, sőt tanulmányaikban ki is próbálták és meg is mutatták a működtetésüket.

A marxista alapú cáfolat nélküli leírás („dokumentálás”) azonban maga is szubverzívnek tűnt a párt szemében. A Nyíró által szerkesztett 1970-es tanulmánykötet, az *Irodalomtudomány*¹³ „A kritikátlanság kritikája” címmel lett ledorongolva *Népszabadság*-ban.¹⁴ A könyv egyébként épp csak a marxizmusról nem tartalmazott egyetlen fejezetet sem. Nyírónek nem ez volt a terve: ő szerette volna a marxizmust is bemutatni a 20. század jelentős irodalomelméleti irányzatainak *egyikeként*. Ezt a párt nem engedte. Sőt, Nyíró terve az volt, hogy négy tanulmány is foglalkozzon a marxizmussal, de a párt szerint a marxizmus még így is súlytalan lett volna a sok nem marxista irányzattal összemérhető pozícióban. És hozzátehetjük: négy marxizmus rosszabb, mint egy, mert ez eleve tagadja a marxista irodalomelmélet homogén, monolit természetét. A párt nem szívesen látta volna írásban, hogy többféle marxista irodalomelmélet is létezik párhuzamosan. Ha én olyan messzire nem mennék is, mint Horváth Iván, aki így emlékezett vissza az 1970-es évek elejének tevékenységére az Elméleti Osztályon: „Forradalom volt ez, és tudtuk is, hogy az”,¹⁵ minden kétségen felül áll, hogy amit csináltak, határozottan provokatív volt, és a hatalom annak is tekintette.

A hatalom látványos, nagyobb volumenű reakciói közül fontos volt *A szocializmus irodalma* című kötet visszavonása,¹⁶ amiért az tagadta az örök realizmus elméletét, és még inkább az 1972-es döntések. 1971-ben az osztályhoz köthetően négy könyv jelent meg: egy kétkötetes válogatás strukturalista elméleti szövegekből, egy új módszerű vers- és egy novellaelemzéseket összegyűjtő tanulmánykötet,

¹³ NYÍRÓ Lajos (szerk.), *Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*, Akadémiai, Bp., 1970.

¹⁴ BORKAY László, A kritikátlanság kritikája, *Népszabadság* 1971, március 23.

¹⁵ HORVÁTH Iván, Szöveg, 2000 6, 1994/11, 42 (42–53).

¹⁶ NYÍRÓ Lajos (szerk.), *A szocializmus irodalma: Tanulmányok az irodalom szocialista elméletéről*, Gondolat, Bp., 1966.

valamint Miklós Pál monográfiája.¹⁷ A három gyűjteményt szerkesztő Hankiss Elemérnek mindössze két évvel korábban jelent meg saját könyve.¹⁸ A műhelynek ez a termékenysége és masszív hatása (véltetőleg különösen a verselemző köteté, amelynek alapján bárki nekiláthatott bármely vers strukturalista értelmezésének) heves reakciót váltott ki, minek következtében egyrészt elvették az Irodalomtudományi Intézettől a legnépszerűbb folyóiratát (és Pándi Pál lett a *Kritika* főszerkesztője), az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása pedig lényegében betiltotta a strukturalizmust.¹⁹

Világos azonban, hogy szükség volt különböző rendszerkonform taktikákra, különösen azután, hogy 1972-ben a párt világossá tette, nem tűri a lázadást. Részben ilyesminek tekinthető, de nyilván a tudományos eszmecsere és közös gondolkodás valódi vágya is inspirálta a folyamatos szovjet együttműködést, amelynek egyik látványos eredménye a *Szemiotika és művészet* című kötet 1979-ből, amelyet egy négytagú szerkesztőbizottság jelzett (két szovjet és két magyar tudós).²⁰ A szemiotikai szempontrendszer alkalmazása, illetve alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata egyfelől olyasmi, ami kifejezetten korszerű kérdéssirány volt az 1970-es években, másrészt meg lehetett találni azokat a szovjet tudósokat – éppenséggel az akadémiai partnerként természetesen adódó Gorkij Világirodalmi Intézetben –, akikkel érdemes volt közösen dolgozni, harmadrészt a szovjet kooperáció eleve védettséget biztosított a munkának a magyar Pártközponttal szemben. Az osztály a sürgető központi megrendelés elől sem térhetett ki, hogy foglalkozzon a pártosság témájával. 1983-ban meg is jelent egy tanulmánykötet Bojtár Endre és Szerdahelyi István szerkesztésében,²¹ amelyen jól látszik, hogy megrendelésre készült, és hogy mégsem teljesíti pontosan a megrendelést. Vannak benne pártdokumentumok és egy 1978-as évjellezéssel ellátott Pándi Pál-szöveg is²² (az egyetlen²³ keltezett tanulmány a kötetben, ami azt sugallja, hogy a többi frissen, erre a célra készült), de az intézeti kutatók tanulmányai világossá tették, hogy a pártosságot történelmi kategóriának tekintik. Nyilván senki nem akarta (merte/tudta volna)

¹⁷ HANKISS Elemér (szerk.), *Strukturalizmus I–II*, Európa, Bp., 1971; HANKISS Elemér (szerk.), *Formateremtő elvek a költői alkotásban: A verselemzés új módszerei és lehetőségei*, Akadémiai, Bp., 1971; HANKISS Elemér (szerk.), *A novellaelemzés új módszerei*, Akadémiai, Bp., 1971; MIKLÓS Pál, *Olvasás és értelem*, Szépirodalmi, Bp., 1971.

¹⁸ HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig*, Magvető, Bp., 1969.

¹⁹ BEZECZKY, i. m., passim.

²⁰ J. J. BARABAS–J. M. MELETYINSZKIJ–NYÍRŐ Lajos–SZABOLCSI Miklós (szerk.), *Szemiotika és művészet*, Akadémiai, Bp., 1979.

²¹ BOJTÁR Endre–SZERDAHELYI István (szerk.), *A művészeti pártosságról*, Kossuth, Bp., 1983.

²² *A szocialista realizmusról, A Kulturális Elméleti Munkaközösség vitaanyaga* (részlet), 1965, 143–153. *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban*, Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya, 1966, 154–199.; PÁNDI Pál, *Jegyzetek a művészet szabadságáról*, 311–328.

²³ Pontosabban Köpeczi Béla szövege is tartalmaz egy ennél általánosabban datáló végjegyzetet: „Ez a cikk a 60-as évek második felében íródott, de elvi jellegű megállapításai – úgy érzem – ma is érvényesek.” KÖPECZI Béla, *Pártosság, elkötelezettség, dekadencia*, in BOJTÁR–SZERDAHELYI (szerk.), *A művészeti pártosságról*, 218.

magát Lenint kritizálni, de a pártosság fogalmát egyértelműen hozzákötötték Leninhez, és kijelentették, hogy adekvát és hatékony kategória volt az 1920-as évek Szovjetuniójában, viszont teljesen alkalmatlan és alkalmazhatatlan az 1980-as években Magyarországon. Ha ma valakinek az az ötlete támadna, hogy Lenin esztétikai elveit elemezze, nyilván egészen másként látna hozzá, és a pártosság – vagy tágabb értelemben az elkötelezettség, a propagandisztikus jelleg – kérdései is egészen másképp jelennek meg: a kívülről, kényszerrel feltett és egy elvárt választ is implikáló kutatási kérdésre adott kollektív kitérő válaszként értelmezhető a kötet.

És ezzel visszaérkeztünk a kiindulóponthoz: a hatalmi központ pontosan tudja, hogy az irodalomelmélet használható elnyomó céllal, de ha az erre kiválasztott tudósok nem hajlandók elnyomóként viselkedni, akkor az máris lázadókká teszi őket és felforgató erővé az irodalomelméletet.